

De relatie tussen Rudolf Steiners architectuurfilosofie en de
fysieke antroposofische architectuur als de essentie van en
de voorwaarde tot het bestaan van de antroposofische
architectuur

Afbeelding I: Portaal van het tweede Goetheanum

Ella Kuijpers (s4246594)
Bachelorscriptie
Algemene Cultuurwetenschappen, Radboud Universiteit Nijmegen, 2014-2015
Supervisor: Dr. T.M. Bauduin

“The richness of form is that it can adopt an infinity of contents – the richness of contents is that it can enter into an infinity of forms. Where both infinities meet, the finite construct emerges.” – Georg Simmel

Abstract

Rudolf Steiner (1861-1925), the founder of the Anthroposophy, used architecture as a mean to give expression to his philosophy about anthroposophy. Although the fact that the anthroposophic philosophy of architecture is always the basic principle of anthroposophic architecture, the architecture doesn't seem to be a fixed style, given the fact that each anthroposophic building differs from others in terms of design. To Steiner, morphology of anthroposophic architecture doesn't exist for the reason that organic forms, like every anthroposophic building is, don't exist twice in nature and that each building cannot exist without its relation to earlier architecture.

However, in academic research about the anthroposophic architecture, many academics studied the design of the anthroposophic architecture and compared it to architectural styles like organic architecture. This comparison is based on physical characteristics, which shows a misunderstanding of Steiner's philosophy of architecture, because the design of a building is always an individual outcome that doesn't give access to its essence. A study of anthroposophic architecture can thus not be based on an analysis of physical forms.

This research will show why anthroposophic architecture can only exist for its interrelation between its philosophical basis and physical appearance and not in its physical appearance. To show this, a comparison with the modern and traditional theory of architecture in the field of research and the anthroposophic theory of architecture will be made, which will question whether the academic field about architecture is complete or if the anthroposophic architecture asks for an individual theory of research. With this research, the complexity and uniqueness of anthroposophic architecture will be recognized in order to preclude incorrect studies of this architecture in the future. On the top of that, existing theories will be analysed critically, which in the end will create a more differentiated and complete field of research of architecture.

Inhoudsopgave

Abstract	3
Introductie	5
Status Questionis	6
Hypothese	6
Onderzoeksvraag	7
Methode	7
Relevantie en doel	7
1. Wat zijn de architectuuropvattingen van twee belangrijke stromingen binnen de architectuurtheorie?	9
1.1. Wat is de moderne architectuurtheorie?	9
1.2. Wat is de traditionele architectuuropvatting?	11
1.3. Wat is de gelijkenis tussen de moderne en traditionele architectuurtheorie?	12
2. Wat is de antroposofische architectuurtheorie?	14
2.1. Wat is de antroposofische architectuurfilosofie en het doel van de antroposofische architectuur?	14
De antroposofische architectuur in historisch perspectief	14
De bijdrage van antroposofische architectuur aan een antroposofische leefomgeving	15
Uitdrukking van de architectuurfilosofie in een gebouw	17
2.2. Hoe moet een antroposofisch gebouw worden ontworpen?	17
2.3. Hoe draagt een gebouw bij aan de functie van antroposofische architectuur?	18
Streven naar een onbereikbare en ideale architectuur	18
3. In hoeverre kan antroposofische architectuur worden beschouwd als een architectuurstijl?	20
3.1. Kan een vormelijke analyse van antroposofische architectuur leiden tot een begrip van de essentie van de antroposofische architectuur?	20
3.2. Hoe verhoudt de antroposofische architectuur zich tot bestaande theorieën over architectuur?	21
3.3. Is er een lacune in het onderzoeksveld van architectuur of moet het concept van stijl worden herzien?	23
Conclusie	25
Discussie	26
Bibliografie	27
Primaire bronnen	27
Secundaire bronnen	27
Bijlage - Afbeeldingen	29

Introductie

Rudolf Steiner (1861-1925), de grondlegger van de antroposofie, beschouwde architectuur als een middel om uitdrukking te geven aan zijn filosofie van de antroposofie. Antroposofie, een samenstelling van de Griekse woorden *anthropos* (mens) en *sophos* (wijsheid) betekent letterlijk een wijsheid van de mens.¹ Het is een spirituele kennisleer met een filosofisch-wetenschappelijke basis, hoewel het soms ook wordt beschouwd als een levenswijze of levensfilosofie.² Architectuur was voor Steiner een vormelijke uitdrukking van het antroposofische gedachtegoed en daarnaast had architectuur een functionele taak om de mens in contact te brengen met het goede: de liefde.³ Deze taak was deels gebaseerd op het streven naar een verbintenis en contact tussen de mens en de spirituele wereld. Dit contact kon volgens Steiner tot stand worden gebracht door architectuur. Een gebouw zag hij namelijk als een materieel omhulsel dat door een interactie met de mens kon worden gevuld met een kunstwerk. Dit kunstwerk zou het resultaat zijn van een interactie tussen de mens en het bovenzintuiglijke en de spirituele wereld, wat mogelijk werd gemaakt door een zintuiglijke ervaring van de vormen van het gebouw.⁴

De antroposofie streeft naar een wereld waarin de mens verbonden kan zijn met het spirituele en de architectuur kan volgens Steiner deze verbintenis tot stand brengen. Daarom heeft architectuur volgens Steiner de potentie om bij te dragen aan de ideale wereld. Om die reden moet volgens hem in elk gebouw gestreefd worden naar meest optimale vorm die deze verbintenis tot stand kan brengen. Antroposofische architectuur zou volgens Steiner echter nooit zijn meest ideale vorm bereiken, maar de architectuur is in essentie wel antroposofisch, wanneer tijdens de bouw wordt gestreefd om het onbereikbare te bereiken. De vraag of de antroposofische architectuur ooit kan bestaan in de vorm van een gebouw, blijft echter onzeker.⁵

Dit streven naar een ideale architectuur resulteert in een dynamische vormgeving van antroposofische architectuur. Omdat ieder gebouw ontstaat uit een nieuwe basis van kennis, die tot stand komt door de bestudering van reeds bestaande architectuur, heeft ieder antroposofisch gebouw een heel eigen uitstraling. Een voorbeeld hiervan zijn het eerste Goetheanum (1922, Dornach, Zwitserland) en het tweede Goetheanum (1928, Dornach, Zwitserland). Deze twee gebouwen zijn het centrum van de antroposofische gemeenschap en hoewel Steiner beide gebouwen ontwierp, verschillen zij sterk qua vormgeving. Op afbeelding II is zichtbaar hoe het eerste Goetheanum geronde vormen heeft en volledig uit hout bestaat en op afbeelding III is te zien hoe het tweede Goetheanum robuust is, scherpe randen heeft en volledig is gebouwd met gewapend beton. De vormelijke discontinuïteit roept de vraag op of antroposofische architectuur in zijn vorm, in de architectuurfilosofie of enkel in de relatie tussen de vorm en de filosofie kan bestaan en tot uiting kan komen.

¹ Kugler, W., Baur, S. (2007) 'Rudolf Steiner und der Weg zu einem neuen Architekturstil', in: *Rudolf Steiner in*

² Wilkinson, R. (2001) 'The herald of a new age', in: *Rudolf Steiner. An Introduction to his Spiritual World-view, Anthroposophy*. Sussex: Temple Lodge: p. 15-18.

³ Bax, M.T. (1992) *Organic Architecture: Exhibition 1992-1993*. Amsterdam: Iona Stichting: p. 6.

Steiner, R. (2003) *Vorm en beweging*. Reedijk, L. (vert.) Zeist: Uitgeverij Christofoor: p. 20.

⁴ Steiner. (2003) P. 32-41.

⁵ Steiner. (2003) P. 19.

Status Questionis

In het onderzoek naar antroposofische architectuur wordt vaak de nadruk gelegd op vormelijke kenmerken. De filosofie⁶ achter de antroposofische architectuur, zoals Steiner die meermaals verkondigde in zijn lezingen, dient daarbij vaak als verklarende achtergrondinformatie. Onderzoek naar zijn architectuurfilosofie enkel op basis van literatuurstudies van zijn lezingen is niet vaak gedaan, evenmin als onderzoek gericht op de verklaring van de vormelijke architectuur op basis van Steiners filosofische benadering van architectuur. Bovendien wordt in deze onderzoeken de architectuur vaak vergeleken met organische architectuur. Steiner noemde zijn architectuur wel organisch, maar dat betekent echter niet dat antroposofische architectuur onder organische architectuur valt. Hoewel de term 'organisch' impliceert dat antroposofische architectuur qua vorm organisch is, zijn de vormen juist geen *imitaties*, maar *voortzettingen* van de natuur. De vergelijking tussen antroposofische en organische architectuur is daarom incorrect. Het organische karakter van de antroposofische architectuur is geen vormkenmerk, maar een filosofisch principe.

De vergelijking met organische architectuur loopt tevens mank, omdat antroposofische architectuur geen vormenleer kent. Hoewel er terugkerende vormen, zoals schuine (abgeëckte) hoeken (afb. I) of koepelvormen te onderscheiden zijn, kan de antroposofische stijl niet beschreven worden als een verzameling vormelijke kenmerken. De kern en essentie van antroposofische architectuur kan namelijk niet onderzocht worden middels een analyse van vormen, omdat de vormen worden bepaald door een basis van kennis die continu verandert. De verandering van vorm is een zichtbaar bewijs van het dynamische karakter van de architectuur, wat een voorwaarde voor en een inherente eigenschap van antroposofische architectuur is. De architectuur moet namelijk veranderen om antroposofische architectuur te kunnen zijn.⁷

Hypothese

In mijn onderzoek stel ik de hypothese dat antroposofische architectuur alleen kan bestaan in de relatie tussen de filosofische basis en de fysieke gebouwen. Om dit te verduidelijken zal ik uitleggen wat de functie en het doel van de antroposofische architectuur zijn, hoe dit wordt vertaald in de architectuurfilosofie van de antroposofie, op welke manier deze filosofie bepaalt hoe architectuur moet worden vormgegeven en hoe dit bepalend is voor de totstandkoming van architectuur. Voor dit onderzoek zal ik uitgaan van de lezingen van Steiner over architectuur, omdat hij hierin een duidelijke uitleg geeft over zijn architectuurfilosofie.

Mijn tweede hypothese is dat het huidige onderzoeksveld van architectuurtheorie onvoldoende geschikt is om de relatie tussen de filosofie en de architectuur, die de kern vormt van de antroposofische architectuur, te duiden. Om dit te onderzoeken zal ik de antroposofische architectuurtheorie naast twee belangrijke stromingen binnen de architectuurtheorie bespreken. Dit zijn de moderne en de traditionele architectuuropvatting. Beide theorieën gaan er namelijk vanuit dat architectuur onderzocht kan worden door een analyse van ofwel enkel uiterlijke vormen of van de filosofie middels het bestuderen van uiterlijke vormen. Door deze theorieën naast elkaar te leggen, zal ik onderzoeken of antroposofische architectuur onderzocht kan worden op basis van uiterlijke kenmerken of dat de antroposofische architectuur wijst op een lacune in het onderzoeksveld van architectuur en

⁶ Steiners gedachten over architectuur werden vaak aangeduid als 'Baugedanke' (vrij vertaald als 'het denken over architectuur'). Ter verduidelijking gebruik ik het begrip 'architectuurfilosofie', omdat zijn denken over architectuur ook deel uitmaakte van zijn filosofie van de antroposofie.

⁷ Steiner. (2003) P. 15-32.

vraagt om een nieuwe architectuurtheorie. Dit zal duidelijkheid scheppen over de manier waarop we met antroposofische architectuur om kunnen gaan als ‘architectuurstijl’. Dan zal duidelijk worden waarom de benaming als ‘organische architectuur’ problematisch is voor de antroposofische architectuur en hoe in architectuuronderzoek naar antroposofische architectuur recht kan worden gedaan aan de complexiteit en diversiteit van deze architectuur.

Onderzoeksvraag

Mijn onderzoeksvraag is:

In hoeverre dankt de antroposofische architectuur haar bestaan aan de interrelatie tussen de filosofische basis en de fysieke architectuur?

Om antwoord te geven op deze vraag zal ik eerst aandacht besteden aan twee belangrijke stromingen binnen het veld van architectuurtheorie, namelijk de moderne en de traditionele architectuurtheorie. Vervolgens zal ik de antroposofische architectuurtheorie beschrijven door uit te leggen waar de architectuurfilosofie van uitgaat en hoe dit wordt vertaald in architectuur. Daaropvolgend zal ik onderzoeken in hoeverre antroposofische architectuur een constante architectuur is, waarbij ik de antroposofische architectuurtheorie in het licht van bestaande architectuurtheorieën plaats. Hieruit zal blijken in hoeverre antroposofische architectuur haar bestaan dankt aan een relatie tussen de architectuurfilosofie en de fysieke architectuur, die middels elkaar invulling krijgen.

Methode

Om te onderzoeken hoe de relatie tussen de filosofische basis en de vormelijke uitwerking van antroposofische architectuur haar bestaan mogelijk maakt en of antroposofische architectuur daarom onderzocht kan worden op basis van bestaande architectuurtheorieën, zal ik de antroposofische architectuurtheorie naast twee belangrijke stromingen binnen de architectuurtheorie plaatsen. Deze twee theorieën focussen namelijk op het definiëren van architectuurstijlen door een vormelijke analyse. Beide theorieën zal ik als een voorbeeld van architectuuranalyse gebruiken, om te onderzoeken of bestaande theorieën recht kunnen doen aan de complexiteit van de antroposofische architectuur.

Om tot een definiëring van de antroposofische architectuur te kunnen komen, zal ik een literatuurstudie doen naar de lezingen die Rudolf Steiner gaf. Deze zijn later opgeschreven en verzameld in diverse boeken. De lezingen zijn de meest directe bron die Steiners filosofie van de architectuur verwoorden.⁸

Relevantie en doel

Dit onderzoek zal de complexe aard van antroposofische architectuur niet alleen erkennen, maar ook kritisch beschouwen. Daarmee zal een inzicht gegeven worden in de vraag wat antroposofische architectuur uniek maakt en waarom deze vorm van architectuur een uitzondering lijkt te zijn op bestaande theorieën over architectuur. Hierdoor zal antroposofische architectuur niet meer direct worden gezien als een voorbeeld van organische architectuur of als een stijl die zich kenmerkt door abgeëckte hoeken en koepelvormen, omdat

⁸ Omdat Steiners lezingen en literatuur complex zijn en enkele interpretaties hiervan meerdere malen zijn bekritiseerd, vanwege een zogenaamd verkeerd begrip van zijn filosofie, zal ik mij enkel richten op Steiners eigen gedachtegoed en niet de interpretaties van anderen. Op die manier zal ik het dichtst bij de oorspronkelijke betekenis van zijn filosofie komen. Dit betekent echter wel dat ik uitsluitend zijn begrippen en concepten zal toepassen in mijn eigen beschouwing, en dus niet een algemeen begrip van zijn filosofie zal uitdragen. De lezingen die ik hiervoor gebruik zijn Nederlandse vertalingen. Per taal verschilt de samenstelling van de lezingen in een boek, omdat de keuze voor de opgenomen lezingen ligt bij de vertaler.

zal blijken hoe in architectuuronderzoek recht kan worden gedaan aan de complexe aard van de architectuur. De kennis van het bestaande onderzoeksveld zal daarmee worden uitgebreid, omdat bestaande theorieën aan een kritische blik worden onderworpen.

Het doel van dit onderzoek is om een gedifferentieerder, breder en kritischer onderzoeksveld te creëren door te laten zien dat bestaande conventies over architectuur niet toereikend zijn om de antroposofische architectuur te kunnen begrijpen. Door aandacht te schenken aan de uitzondering biedt dit onderzoek niet alleen kennis over de manier waarop antroposofische architectuur tot stand komt, maar geeft het ook inzicht in de vraag in hoeverre het onderzoeksveld naar architectuur compleet is.

Afbeelding II: Het eerste Goetheanum

Afbeelding III: Het tweede Goetheanum

1. Wat zijn de architectuuropvattingen van twee belangrijke stromingen binnen de architectuurtheorie?

1.1. Wat is de moderne architectuurtheorie?

Gedurende de laatste decennia van de twintigste eeuw, vanaf ongeveer 1950, ontwikkelde zich een nieuwe manier van architectuurtheorie, als gevolg van discussies over het wezen van kunst.⁹ Deze moderne architectuurtheorie vond haar oorsprong echter al eerder in de navolging van estheticaopvattingen van denkers zoals Plato.¹⁰ Moderne architectuurtheorie kreeg echter pas later vorm, nadat constructivisten en functionalisten, zoals aanhangers van De Stijl, zich gingen verzetten tegen de bestaande architectuuropvatting.¹¹ Deze architectuuropvatting baseerde zich op een esthetica die ervan uitging dat architectuur niet meer was dan een verzameling esthetische en uiterlijke waarden, zoals symmetrie of functioneel grondplan. Daarnaast werd ervan uitgegaan dat een zintuiglijk onderzoek de essentie van architectuur zou achterhalen. Om die reden zou je deze theorie kunnen opvatten als een vorm van empirisme of occularcentrisme. Het idee dat omgeving, cultuur of de filosofie van de architect hierop van invloed konden zijn, werd buiten beschouwing gelaten.¹²

⁹ Mallgrave, H.F., Ikonomou, E. (1994) 'Introduction', in: *Empathy, Form and Space. Problems in German Aesthetics, 1873-1893*. Mallgrave, H.F. (vert.) Santa Monica: Getty Center for the History of Art and the Humanities: p. 8-9.

¹⁰ Zevi, B. (1950) 'The Origins and the 'Isms' of the First Modern Architecture', in: *Towards an organic architecture*. Londen: Faber & Faber Limited: p. 25-33.

¹¹ Frampton, K. (2011) 'De Stijl: opkomst en neergang van het neoplasticisme 1917-1931', in: *Moderne architectuur. Een kritische geschiedenis*. Beks, K., Hoeks, H. (eds.) Nijmegen: SUN: p. 176-183.

¹² Wallace, J. (2011) 'Architecture', in: *Beginning Modernism*. Manchester/New York: Manchester University Press. P. 164-176.

De tegenreactie op deze architectuuropvatting werd geïnspireerd door de esthetica van Immanuel Kant (1724-1804), waarin hij onder andere verbeelding (*imagination*) als een belangrijk onderdeel in esthetiek zag. Een gebouw is volgens hem een zintuiglijk waarneembare vorm die bestaat uit lijnen en vormen, die de bezoeker omzet in een persoonlijke zintuiglijke ervaring van vormen. Volgens Kant moet architectuur daarnaast vrij zijn van inherente regels en geeft alleen de natuur sturing aan het scheppingsproces.¹³ Verschillende architecten leverden later echter kritiek op Kant maar bouwden voort op zijn esthetica en een nieuwe kijk op architectuur kreeg vorm. De modernistische architectuuropvatting ging op Kants esthetica verder door te stellen dat goede architectuur ontstaat door een juiste vorm te vinden die recht doet aan het doel en de omgeving van de architectuur. Deze factoren waren van invloed op de vormgeving van een gebouw. Architectuur was dus niet los te zien van zijn omgeving en daarom geen vorm die op zichzelf staat. Bovendien wordt de ervaring van architectuur bepaald door deze vormen en wordt het oordeel over architectuur daarnaast gebaseerd op de persoonlijkheid van de bezoeker en niet de universele waarden over goede architectuur.¹⁴ Kritiek op de traditionele architectuuropvatting, waarbij vormonderzoek zou leiden tot een kennis van de werkelijkheid, werd daarnaast versterkt doordat filosofen, zoals Heinrich Wölfflin (1864-1945), zich gingen afvragen hoe het mogelijk is dat architectuur ook emotie teweeg kan brengen. Die vraag trachtte Wölfflin te kunnen beantwoorden middels de *psychology of architecture*. Wölfflin zocht voor een antwoord op deze vraag niet naar vormelijke kenmerken alleen, maar onderzocht deze op een psychologische basis.¹⁵ Andere denkers die de modernistische en postmodernistische architectuuresthetica vormgaven zijn Ludwig Wittgenstein en Arthur Schopenhauer, die ervan uitgingen dat architectuur de maatschappij vormgeeft, waardoor via een studie naar architectuur culturele waarden kunnen worden herleid. Tijdens het modernisme werd de sociale rol van architectuur dus belangrijker dan de esthetische.¹⁶

Het structuralisme dat ontstond als gevolg van de ‘linguistic turn’ is een andere modernistische ontwikkeling die een nieuw licht scheen op de culturele betekenis van de vormen van de kunsten en specifiek van taal. Structuralisme beschouwt taal als een arbitrair wezen waarvan de betekenis een culturele constructie is. Betekenis is namelijk niet inherent aan taal. Deze theorie kwam tot uiting in de semiotiek van Ferdinand de Saussure (1857-1913). Semiotiek gaat uit van een arbitraire relatie tussen betekenis en taal, waarbij in het semiologisch tekensysteem een onderscheid wordt gemaakt tussen het ‘teken’, de ‘betekenaar’ en het ‘betekende’. Een woord (het teken) heeft namelijk geen natuurlijke relatie tot waar het naar verwijst. De betekenaar en het betekende die een teken vormen, krijgen geen betekenis doordat ze naar iets in een objectieve wereld verwijzen, maar naar elkaar. Waar het teken (het woord) naar verwijst (de betekenaar) is cultureel bepaald en betekenis wordt bepaald door de relatie tussen tekens.¹⁷ Zo heeft het woord ‘wit’ bijvoorbeeld alleen betekenis in relatie met het woord ‘zwart’.¹⁸ Saussure toont hiermee aan dat taal een cultureel construct is: taal is het materiaal dat wij betekenis opleggen. Door een analyse van dit materiaal kan volgens hem een inzicht verkregen worden in onze cultuur, namelijk de manier waarop wij

¹³ Mallgrave, Ikonomou. (1994) P. 5-15.

¹⁴ Kries, M., Von Vegesack, A. (2010) *Alchemy of the Everyday*. Tentoonstellingscatalogus. Weil am Rhein: Vitra Design Museum: p. 40-42.

¹⁵ Mallgrave, Ikonomou. (1994) P. 149-159.

¹⁶ Frampton. (2011) P. 122-123.

¹⁷ Barker, C. (2012) ‘The intellectual strands of cultural studies’, in: *Cultural Studies. Theory and Practice*. Vierde editie. Londen/California/New Delhi/Singapore: SAGE Publications: p. 16.

¹⁸ Wallace. (2011) P. 128-130.

betekenis toekennen aan betekenisloze dingen, zoals woorden. Post-structuralisten reageerden op deze opvatting door te stellen dat semiologie niet mogelijk is, omdat taal continu verandert.¹⁹ Toch hadden beide theorieën gemeen dat zij taal niet als representatie van de werkelijkheid zagen. Alleen via de taal zou inzicht verkregen kunnen worden over de werkelijkheid, via een semiologische of deconstructivistische analyse hiervan. Bovendien zetten zij zich af tegen het idee dat betekenisgeving ontstaat uit een pragmatische aanpak door een analyse van vormelijke conventies of regels.²⁰ Beide theorieën betekenden een belangrijke omslag voor de kunstbeschouwing in het algemeen, omdat vorm niet langer als representatie van de werkelijkheid werd gezien. De vraag die nu centraal kwam te staan was hoe die vorm een construct van de werkelijkheid is.

De kunststromingen die tijdens het modernisme opkwamen en in hun kunst de essentie ervan ondervroegen spoorden de discussie over het wezen van de kunst verder aan. Kunststromingen als impressionisme, kubisme of surrealisme onderzochten hoe kunst een reflectie was van de werkelijkheid. Dit ging gepaard met een kritisch denken over kunst en bestaande theorieën over kunst, waardoor de kunstbeschouwing zich ging richten op de vraag hoe kunst een totstandkoming is van cultuur en omgeving. Hierdoor werd het kunstwerk niet meer als geïsoleerd en enkel vormelijk object gezien.²¹ De individualiteit van een kunstenaar en zijn omgeving bepaalden dus de vorm van de kunst. In de tentoonstellingscatalogus van de tentoonstelling *Alchemy of the Everyday* in het Vitra Design Museum, wordt ook Steiners visie hierop beschreven: “[Human beings] have set this world of colours and forms to work in order to experience themselves in it, to find themselves and then discover themselves as their own creators”.²²

Ondanks het feit dat architecten en filosofen verschillende opvattingen hadden over wat de vormelijke of zintuiglijk waarneembare werkelijkheid vormgeeft, stellen zij allemaal dat vorm tot stand komt vanuit onzichtbare ideeën, theorieën of filosofieën. Daarom ontstaat werkelijkheid volgens hen daar waar het zintuiglijke en het conceptuele samenkomen. Deze modernistische manier van denken over kunst vond zijn weg in verschillende kunstdisciplines en zo ook in de architectuur, waarbij verschillende denkers bijdroegen aan een nieuwe theorie over architectuur.

1.2. Wat is de traditionele architectuuropvatting?

Kunst was volgens de moderne architectuurtheorie onderdeel van een sociaal proces, waarbij haar vorm wordt bepaald door bijvoorbeeld omgevingsfactoren, een gevoelsstructuur als die van het modernisme of postmodernisme of een filosofie. Voor de architectuurtheorie betekende dit een verschuiving van een onderzoek gericht op vormanalyse naar een onderzoek gericht op filosofie aan de hand van vormanalyse. Deze theorie zette zich af tegen de bestaande benadering van architectuur, waarbij stromingen werden onderscheiden op basis van uiterlijke kenmerken.²³ De kunsttheoreticus Conrad Fiedler (1841-1895) beschrijft de redenen waarom hier kritiek op werd geleverd:

¹⁹ Barker. (2012) P. 18.

²⁰ Wallace. (2011) P. 132-135.

²¹ Wallace. (2011) P. 130-135.
Zevi. (1950) P. 27-32.

²² Kries, Vegesack. (2010) P. 43.

²³ Miško Šuvaković. (2012) ‘Architecture and philosophy. Relations, potentialities and critical points’, in: *Contemporary Aesthetics of Architecture and Visual Arts*. Belgrado: Serbian Architecture Journal: p. 160-161.

Not content with merely classifying buildings by the era of their origin, we investigate their very nature and study the history of their growth. [...] We go further: rather than taking the existing forms as something finished, we attempt to find indications of their original appearances so that we may trace all the changes to which they have since been subjected. [...] Rather, in the forms of a certain time and a certain people we recognize one of those manifold expressions in which a state of mind becomes evident.²⁴

De moderne architectuurtheorie gaat er vanuit dat architectuur een uitdrukking is van de filosofie van een architect. Het discours waarin hij zich bevindt, bepaalt zijn filosofie en de uiteindelijke vorm van de architectuur die hij maakt. Daarom kan vorm geanalyseerd worden door de filosofische achtergrond waartegen deze tot stand is gekomen te onderzoeken. Met deze opvatting zet de moderne architectuurtheorie zich af tegen de traditionele opvatting, dat architectuur kan worden onderzocht door een studie naar enkel materialen, vormen en overeenkomstige fysieke kenmerken van architectuur. De invloed van de filosofie van de architect wordt hierbij buiten beschouwing gelaten. In traditionele architectuurtheorie staat architectuur daarom los van haar omgeving en van de architect, omdat de totstandkoming van de architectuur buiten beschouwing wordt gelaten.²⁵ Omdat er uitsluitend werd gekeken naar uiterlijke kenmerken zoals constructie, vorm en materiaal, werden gebouwen bijvoorbeeld geïdentificeerd op basis van de naam van de architect, zoals 'een gebouw van Frank Lloyd Wright'.²⁶ Daarom kan gesteld worden dat architectuuronderzoek een intuïtieve manier van onderzoek is, waarbij wordt gezocht naar overeenkomstige kenmerken die de wereld van de architectuur overzichtelijk maken. Maar tegelijkertijd kan gesteld worden dat dit 'hokjesdenken' uitsluitend en belemmerend werkt. Architectuur wordt namelijk niet individueel gedefinieerd, maar altijd in relatie tot andere architectuur. Waar de oorspronkelijke theorie over architectuur verschillende soorten architectuur enkel in relatie bracht met tijd en historie waarin bepaalde vormelijke kenmerken zich voordeden, brengt de moderne architectuurtheorie deze twee samen.

1.3. Wat is de gelijkenis tussen de moderne en traditionele architectuurtheorie?

Hoewel de moderne architectuurtheorie zich duidelijk afzet tegen de oorspronkelijke theorie over architectuur, vertonen zij ook overeenkomsten. Beide theorieën onderzoeken architectuur op basis van zijn vorm en uiterlijk. Het verschil tussen de theorieën bestaat in dat waar de vormanalyse toegang tot geeft. De moderne architectuurtheorie waar de moderne architectuurtheorie een uitkomst van is, beschouwt vorm als een uitdrukking van een cultuur waarin die tot stand komt. Via een analyse van die vorm kan worden begrepen welke filosofie of cultuur hieraan ten grondslag ligt. Beide theorieën over architectuur gaan er vanuit dat vorm een constante is die uitsluitend kan geven over de essentie van architectuur. Bij de traditionele architectuurtheorie wordt die essentie niet verder ingevuld dan een definitie op basis van vormelijke overeenkomsten. In die zin is architectuur kenmerkend voor een tijd, omdat vormelijke kenmerken van verschillende gebouwen op een bepaald moment overeenkomen. De moderne architectuurtheorie bouwt daar echter op voort, door te stellen dat stijl geen toevallig voorkomen is in een tijd, maar een uitwerking van een tijd. Architectuur wordt namelijk bepaald door sociale, culturele en maatschappelijke factoren van een bepaalde tijd die invloed hebben op de filosofie van de architect. Daarbij wordt architectuur onderzocht

²⁴ Mallgrave, Ikonomou. (1994) P. 125 -126.

²⁵ Leatherbarrow, D. (2014) 'Sharing sense: or, how ethics might be the subject matter of architectural aesthetics', in: *The Journal of the International Society for the Philosophy of Architecture*. Vol. 1, No. 1. United States: Oklahoma State University: p. 10-12.

²⁶ Leatherbarrow. (2014) P. 11.

op basis van een filosofie, die ontdekt kan worden door naar de vormen te kijken. Vormen worden namelijk gezien als een uitdrukking van de filosofie van de architect die eraan ten grondslag ligt.

2. Wat is de antroposofische architectuurtheorie?

Steiner paste zijn filosofie van de antroposofie toe op verschillende gebieden, zoals gezondheidszorg, educatie, landbouw en de kunsten.²⁷ Zijn filosofie was vernieuwend voor zijn tijd en kreeg pas later erkenning, door bijvoorbeeld de kunstenaar Joseph Beuys die Steiners opvattingen over kunst weer onder de aandacht bracht in zijn werk.²⁸ Het eerste en tweede Goetheanum zijn Steiners twee architecturale meesterwerken. Deze gebouwen dienen als het centrum van de antroposofische gemeenschap, maar zijn tegelijkertijd een kunstzinnige uiting van Steiners antroposofische gedachtengoed²⁹. Volgens Steiner moesten de Goetheana volledig vanuit de geest van zijn spirituele mensenleer worden gebouwd. Een bezoeker zou deze leer zonder verbale communicatie, door de zintuiglijke waarneming moeten kunnen begrijpen. De vormen van antroposofische architectuur zijn volgens de kunsthistoricus Konrad Oberhuber (1935-2007) echter niet tot een vormenleer te categoriseren, omdat deze leer het levendige karakter van vormen zou beslechten. Daarnaast zou deze leer geen weergave zijn van de zintuiglijke ervaringen van deze vormen.³⁰ Die ervaring is volgens Steiner namelijk niet enkel zintuiglijke ervaring, maar tevens een ervaring van het bovenzintuiglijke.³¹ Dit heeft Steiner meerdere malen toegelicht in zijn lezingen over architectuur in het algemeen, de kunsten en de bouw van de Goetheana. Deze lezingen zijn later opgeschreven en uitgegeven in diverse boeken.³²

Hoewel zijn teksten filosofisch en complex van aard zijn, weet Steiner toch een duidelijk beeld te schetsen van de filosofische overwegingen die aan zijn architectuur ten grondslag liggen. Architectuur is volgens hem een onderdeel van een groter proces binnen de antroposofie en tegelijkertijd is architectuur voor Steiner een proces in zichzelf. Het kan daarom als functioneel deel van een geheel, maar ook als een uiting van een architectuurfilosofie worden gezien. Deze twee eigenschappen van antroposofische architectuur zijn sterk met elkaar verweven, wat ik zal uitleggen aan de hand van een omschrijving van de functie en het doel van antroposofische architectuur, de vertaling hiervan in de antroposofische architectuurfilosofie, hoe dit bepaalt hoe architectuur eruit moet zien en hoe architectuur tot stand komt.

2.1. Wat is de antroposofische architectuurfilosofie en het doel van de antroposofische architectuur?

De antroposofische architectuur in historisch perspectief

Steiners werk wordt vaak vergeleken met dan van andere modernistische architecten zoals Van der Velde, Mendelsohn, Taut en Wright.³³ Zo streefde de architect Henry van de Velde (1863-1957), van wie enkele gebouwen tot de expressionistische architectuur werden

²⁷ Kugler, Baur. (2007) P. 7.

²⁸ Kries, Von Vegesack. (2010) P. 24-29.

Zumdick, W. (1995) *Über das denken bei Joseph Beuys und Rudolf Steiner*. Basel: Wiese Verlag: p. 23-25.

²⁹ Bax. (1992) P. 6.

³⁰ Kugler, Baur. (2007) P. 83.

³¹ Kugler, Baur. (2007) P. 302-306, 313-314.

³² Steiner. (2003)

Steiner, R (2001) *Kunst en cultuurvernieuwing*. Giel- de Loeff, P. (vert.) Zeist: Uitgeverij Christoffor.

Steiner, R. (1982) *Architektur, Plastik und Malerei des Ersten Goetheanum*. Dornach: Rudolf Steiner Verlag.

Steiner, R. (1980) *Rudolf Steiner over kunst*. Muijres, B. (vert.) Zeist: Uitgeverij Vrij Geestesleven.

³³ Cusack, C.M. (2012) “‘And the building becomes man’: Meaning and aesthetics in Rudolf Steiner’s Goetheanum”, in: *Handbook of New Religions and Cultural Production*. Cusack, C., Norman, A. (eds.) Leiden: Brill: 45-50.

gerekend, naar een empathisch en vitale vorm, waarbij ieder onderdeel en elk ornament constructief bepaald was. Dit principe dat uitging van een integratie van ieder aspect van een gebouw in zijn eigen vorm, is ook kenmerkend voor Steiners architectuur.³⁴ Steiner paste namelijk in ieder gebouw een vormgeving toe die alleen kon bestaan in dat gebouw. Bepaalde vormen of ornamenten paste hij niet toe door een keuze te maken uit een vormenleer, maar door deze vormen te laten bepalen door de architectuur. Iedere vorm van een antroposofisch gebouw ontstond daarom als een reliëf dat vanuit de aarde groeit en vorm neemt in de ruimte, in plaats van dat het wordt geornamenteerd op een wand. Alle wanden zijn voor Steiner dus een levend organisme, omdat ze ontstaan uit de organische krachten waarmee de architectuur tot stand komt.³⁵

Voor Van de Velde moest empathie worden gecombineerd met een vorm van abstractie. Dit ideaal komt ook tot uiting in de architectuur van Steiner. Hoewel Steiners architectuur wel figuratieve vormen kent, zoals de gebrandschilderde afbeeldingen in de ramen, behoefde de antroposofische architectuur een vorm van abstractie, omdat de architectuur bevrijd moest zijn van symbolen.³⁶ Daarnaast zou het bevrijd moeten zijn van representativiteit, omdat vormen geen kopieën waren, maar levende vormen die volgens de krachten van de natuur tot stand komen en daardoor net als een organisme een unieke vorm zijn die niet elders bestaat.³⁷ De architect Hugo Häring (1882-1958) omschreef de wijze waarop dit tot stand moest komen nauwgezet als:

Wij willen de dingen zo onderzoeken dat hun eigen beelden zich zonder dwang openbaren. Het gaat niet aan om hun een vorm van buitenaf op te dringen... In de natuur is de *Gestalt* (vorm) het resultaat van een zodanige ordening van een groot aantal afzonderlijke dingen in de ruimte dat zowel het geheel als de delen zo volledig en effectief mogelijk tot leven komen... Als we de ware organische vorm willen vinden en hem niet van buitenaf willen opleggen, handelen we volgens de natuur...³⁸

De bijdrage van antroposofische architectuur aan een antroposofische leefomgeving

Antroposofie is de combinatie van de Griekse begrippen 'Anthropos' en 'Sophos', die 'mens' en 'wijsheid' betekenen. Steiner beschouwde de antroposofie namelijk als een wijsheid over de mens, omdat de mens het middelpunt is van alle waarneming, die zowel zintuiglijk als bovenzintuiglijk is. Enkel de zintuiglijke waarneming is volgens hem maar de halve werkelijkheid, omdat deze waarneming de krachten in de mens om kennis te nemen van het hogere aan moet sporen. Door een zintuiglijke waarneming kan dus het bovenzintuiglijke en het hogere worden waargenomen.³⁹ De antroposofie is dan ook gebaseerd op een levenswijze of –filosofie waarbij wordt gezocht naar een contact tussen de mens en het spirituele. Om het spirituele in zichzelf te ontdekken moet de mens in contact staan met de aarde.⁴⁰ De omgeving

³⁴ Frampton. (2011) P.122-123.

³⁵ Steiner. (2003) P. 27-35.

³⁶ Steiner. (1982) P. 14-15.

Steiner. (2003) P. 45-47.

³⁷ Frampton. (2011) P. 121-122.

Gray, F. (2008) 'The Synthesis of Empathy, Abstraction and nature in the Work of Kandinsky, Steiner and Mendelsohn', in: *Proceedings of the XXVth International Conference of the Society of Architectural Historians*. Geelong: SAHANZ: p. 2-3.

Zander, H. (2007) *Anthroposophie in Deutschland*. Band II. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht: p. 1124.

³⁸ Frampton. (2011) P. 152.

³⁹ Kugler, Baur. (2007) P. 301.

Steiner. (2001) P. 102-103.

⁴⁰ Krüger, M. (1992) *Ästhetik der Freiheit. Gedankenschau und Kunst-Gedanken*. Dornach: Verlag am Goetheanum: p. 52.

van de mens moet hier volgens Steiner in alle opzichten aan bijdragen. Daarom wordt de antroposofie toegepast op allerlei verschillende gebieden (onderwijs, landbouw, zorg etc.). Er wordt een omgeving gecreëerd die stimulerend werkt en het contact met het spirituele bevordert.⁴¹ In de landbouw betekent dit een biologisch-dynamische landbouw, in de gezondheidszorg uit zich dat bijvoorbeeld in therapie met licht en in de educatie wordt vaak de methode van de vrije school toegepast.⁴² Deze filosofie is door Steiner ook toegepast op de architectuur. Dit kwam naar voren in zijn lezingen over architectuur, maar ook door architectuur zelf te ontwerpen. Nog altijd worden zijn principes toegepast op hedendaagse architectuur van bijvoorbeeld zorginstellingen, die daarmee een omgeving creëren die het welzijn van patiënten bevorderen door bijvoorbeeld het gebruik van schuine hoeken en het symbolisch kleurgebruik, waarbij elke kleur een bepaalde emotionele uitwerking heeft (afb. IV).⁴³

Afbeelding IV: Trappenhuis in het tweede Goetheanum. Hier is de techniek van 'sluieren' gebruikt die vaak wordt toegepast in antroposofische gebouwen. Hierbij worden kleuren in dunne lagen over elkaar aangebracht, waardoor zij in elkaar overlopen

De antroposofische filosofie gaat er vanuit dat het contact met een spirituele wereld uiteindelijk tot een betere leefomgeving en daarmee tot een betere wereld leidt.⁴⁴ Wanneer een mens in contact is met een spirituele wereld zou hij in harmonie zijn en leren wat liefde is.⁴⁵ Architectuur zou hieraan kunnen bijdragen door een contact met de hogere wereld tot stand te brengen, door als een medium te fungeren dat contact tussen de mens en het hogere zou faciliteren. Steiner beschouwde architectuur als een strottenhoofd van de het hogere. Net als alle andere omgevingsfactoren kan architectuur volgens Steiner dus bijdragen aan de uitdrukking van de antroposofische filosofie die uitgaat van een weg naar een betere wereld, doordat de mens in zijn hele omgeving in contact wordt gebracht met het spirituele.⁴⁶

Steiner. (1980) P. 81-82.

Zander. (2007) P. 1118.

⁴¹ Gray, F. (2011) 'Between theory and practice: Rudolf Steiner as philosopher and architect', in: *Proceedings of the 2011 International Conference of the Association of Architecture Schools of Australasia*. Geelong: SAHANZ: p. 53.

Steiner. (2003) P. 72-73.

⁴² Korte. (2010) *Helende omgeving*. Zonnehuizen: Centrum voor Kennis en –Expertiseontwikkeling: p. 5-15.

Kries, Vegesack. (2010) P. 5-10.

⁴³ Korte, A. (2010) P. 8-10.

⁴⁴ Wilkinson. (2001) P. 119-120.

⁴⁵ Steiner, R. (2003) P. 19.

⁴⁶ Steiner. (1982) P. 12-13.

Steiner. (2003) P. 18-20.

Zander. (2007) P. 1160-1163.

Uitdrukking van de architectuurfilosofie in een gebouw

Het voorbeeld van een helende omgeving laat zien dat een antroposofische gebouw alleen ook invloed kan hebben op de geestelijke gesteldheid van iemand die zich in dat gebouw bevindt. Steiner benaderde architectuur op die manier. Voor hem is antroposofische architectuur niet alleen een vormelijke belichaming van de antroposofische filosofie, maar tevens ook een medium waar die filosofie ervaarbaar wordt. Een gebouw is volgens Steiner een leeg omhulsel dat in combinatie met de zintuiglijke ervaring van de bezoeker het kunstwerk, de toegang tot het hogere, tot stand brengt. De twee functies van antroposofische architectuur, namelijk de functie van architectuur in een groter geheel (als onderdeel van de levensfilosofie van de antroposofie) en de functie van een antroposofisch gebouw als medium, komen nauw overeen.

Een antroposofisch gebouw functioneert niet zonder bezoeker. Zonder bezoeker blijft het namelijk een vormelijk omhulsel dat nog invulling behoeft. Die invulling is het kunstwerk en de manier waarop die invulling gegeven kan worden door een zintuiglijke ervaring van de bezoeker.⁴⁷ Steiner maakt dit duidelijk door een vergelijking met een cakevorm. Een antroposofisch gebouw is de cakevorm, die alleen een functie heeft in relatie tot de cake, ofwel het kunstwerk. Een gebouw is dus alleen een vormelijk omhulsel dat door interactie met de bezoeker het kunstwerk tot stand kan brengen. Echter, de cakevorm, het gebouw, is wel essentieel om dit kunstwerk tot stand te kunnen brengen.⁴⁸

2.2. Hoe moet een antroposofisch gebouw worden ontworpen?

Het contact met het hogere wordt gemaakt doordat een bezoeker met zijn zintuigen de vormen van een gebouw aftast. Volgens Steiner tonen de vormen de aanwezigheid van het hogere of spirituele, hoewel dit niet zichtbaar is. Een bezoeker kan bijvoorbeeld via ramen ontdekken waar de taal van het hogere vandaan komt. Ramen zijn voor Steiner namelijk een opening die de weg naar de bron van de spirituele wereld zichtbaar maken.⁴⁹ Zo weet de bezoeker dat hij contact heeft met het hogere, maar hij kan de oorsprong niet zien. Hij ervaart de aanwezigheid alleen door de spirituele ervaring als gevolg van een zintuiglijke ervaring.⁵⁰ Hoewel Steiner niet kan garanderen dat de ervaring van het hogere in ieder gebouw tot stand zal komen, benadrukt hij wel dat hier in ieder gebouw naar gestreefd moet worden. Iedere architect en vormgever moet zijn uiterste best doen om dit effect te bereiken. Dit is de voorwaarde voor het creëren van een architectuur die uiting geeft aan de antroposofische architectuurfilosofie. Het streven naar een ideale architectuur is dus eigen aan de antroposofische architectuur.⁵¹ Dit zorgt ervoor dat ieder gebouw dat dit ultieme doel niet bereikt ook antroposofisch kan zijn, zo lang de architect maar heeft gestreefd naar het stimuleren van het spirituele. Die antroposofische filosofie, die zowel gaat over de vorm als het concept van de architectuur, lijkt daarom paradoxaal. Hij maakt zijn eigen totstandkoming in vorm onmogelijk, omdat de vorm waarnaar gestreefd moet worden -ideale antroposofische architectuur- bij voorbaat al tot onbereikbaar wordt gemaakt, omdat Steiner stelt dat de architectuur die hij voor ogen heeft nooit gerealiseerd zal worden. Volgens hem is architectuur een “opvoedkundig middel dat

⁴⁷ Zander. (2007) P. 1118-1120.

⁴⁸ Steiner. (2001) P. 31-33.

⁴⁹ Steiner. (2003) P. 36-41.

⁵⁰ Steiner. (1980) P. 70-71.

⁵¹ Aangezien Steiner deze architectuur alleen beschrijft, maar geen bewuste naam eraan geeft, zal ik deze benaming toepassen. Met ‘ideaal’ doel ik op geen enkele inhoudelijke invulling, maar enkel op de architectuur die Steiner voor ogen had. De keuze voor het woord ‘ideaal’ heb ik gebaseerd op het feit dat Steiner streefde naar een architectuur die nooit bereikt zou worden, omdat het groter zou zijn dan de mens. ‘Ideaal’ verwijst daarom naar Steiners utopische vorm van architectuur.

boven al het persoonlijke uitgaat”.⁵² De spirituele mogelijkheden die een gebouw in zich kan dragen, zijn namelijk altijd groter dan de mens, omdat het spirituele groter is dan het menselijke.⁵³ Deze opvatting over architectuur als iets onbereikbaars, geeft indirect aan dat de mens deze vorm en daarmee de ideale vorm van de antroposofische architectuur nooit kan bereiken met de krachten en mogelijkheden die hij bezit. Daarom is continue ontwikkeling mogelijk, omdat de architect weet dat hij in zijn gebouw nooit het ideaal heeft bereikt. Dit betekent dat er van de tekortkomingen geleerd kan worden, zodat in het volgende gebouw een stap gemaakt kan worden die dichterbij het ideaal komt. Dit continue leerproces is de voorwaarde om de lineaire ontwikkeling die essentieel is binnen de antroposofische architectuur mogelijk te maken.

2.3. Hoe draagt een gebouw bij aan de functie van antroposofische architectuur?

Streven naar een onbereikbare en ideale architectuur

De onbereikbaarheid van de ideale vorm betekent niet dat een antroposofisch gebouw niet gerealiseerd kan worden. Ieder gebouw is namelijk een poging om het ideale gebouw te maken, met alle mogelijkheden en krachten die op dat moment voorhanden zijn. Dit streven naar een ideale architectuur maakt iedere poging daarom waardevol, omdat op dat moment alles wat een mens in zich heeft zal worden benut. Bovendien kan dit proces van het toewerken naar een ideale architectuur in gang worden gezet door kennis te nemen van reeds bestaande architectuur. Door deze bestaande architectuur te onderzoeken kan worden ontdekt waar men eerder nog geen weet van had. Zo worden kwaliteiten en fouten ontdekt, die als kennis kunnen worden gebruikt voor het bouwen van een nieuw gebouw. Dit betekent dat de kennisbasis van waaruit wordt gebouwd altijd verandert, en antroposofische architectuur daarmee een voorwaarde van continuïteit in zich draagt. Antroposofische architectuur is namelijk antroposofisch door het feit dat het een stap is in een proces van een streven naar een ideale architectuur. Kennis over hoe die ideale architectuur eruit moet zien wordt met elk nieuw gebouw aangevuld. Dit gebeurt altijd in een stijgende lijn, omdat er een steeds duidelijker beeld ontstaat van hoe de ideale architectuur eruit moet zien. Om die lijn voort te zetten moet ieder gebouw verschillend zijn, omdat elk gebouw zijn vorm te danken heeft aan de kennis die steeds wordt uitgebreid en dus verandert. De continue ontwikkeling sluit tevens aan op Steiners concept van metamorfose, een principe overgenomen van Goethe, dat hij als kernelement van de antroposofische architectuur beschouwde. Metamorfose in architectuur duidt op een ontwikkeling waarbij ieder gebouw in samenspraak met andere gebouwen een nieuw gedifferentieerder niveau mogelijk maakt. Door het samenbrengen van contrasten zou een evolutie tot stand worden gebracht die complexere en betere vormen als resultaat heeft.⁵⁴ Steiner paste dit toe in zijn filosofisch idee dat ieder gebouw kennis bood om in de toekomst een gebouw te bouwen dat dichterbij zijn ideale architectuur zou komen.⁵⁵

Volgens Steiner is het de opdracht van het hogere aan de architect en vormgever om te streven naar het tot stand brengen van een ideale architectuur. Deze taak wordt niet alleen vervuld als de architect en vormgever er persoonlijk naar streven om met alle kracht en kennis

⁵² Steiner. (2003) P. 17

⁵³ Steiner. (1980) P. 95-96.

⁵⁴ Bax. (1992) P. 6.

Boger, W. (2010) *Metamorphosen des Bauens in Architektur und Gesellschaft*. Von Esebeck, C. (ed.) Stuttgart: Verlag Engel & Co: p. 60-63.

Steiner. (1980) P. 76-79.

Zander. (2007) P. 487-488.

⁵⁵ Kugler, Baur. (2009) P. 103, 335.

Steiner. (2003) P. 19.

die zij in zich hebben een ideale architectuur te bouwen. Deze taak wordt ook vervuld als de antroposofische architectuur in haar totaliteit aanzet geeft tot een architectuur die uitdrukking geeft aan waar in de antroposofische architectuur naar wordt gestreefd. Steiner zag zijn architectuur dan ook als een architectuur voor de toekomst, omdat de antroposofische architectuurfilosofie ook als basis gebruikt kon worden door andere architecten. Iedere architect zou deze ontwikkeling van de mensheid, volgens Steiner het effect van een ideale architectuur, vooruit kunnen helpen door te streven naar een architectuur die de ontwikkeling van de mensheid mogelijk maakt.

3. In hoeverre kan antroposofische architectuur worden beschouwd als een architectuurstijl?

3.1. Kan een vormelijke analyse van antroposofische architectuur leiden tot een begrip van de essentie van de antroposofische architectuur?

Uit hoofdstuk twee is gebleken dat de essentie van de antroposofische architectuur is gebaseerd op de filosofie dat architectuur kan bijdragen aan een betere wereld. Die betere wereld is een doel waar naar gestreefd wordt in elke antroposofische uiting, zoals de landbouw of kunst. Architectuur kan op twee manieren bijdragen aan deze ontwikkeling. De ene manier is door een omgeving te creëren die een contact tussen de mens en het hogere mogelijk maakt. Architectuur kan dit stimuleren door een omgeving te bieden die de krachten aanspreekt die een persoon bezit om kennis te nemen van de spirituele wereld. Dit komt bijvoorbeeld tot stand door ronde vormen en een bepaald kleurgebruik.⁵⁶ Voor Steiner draagt architectuur, net als andere middelen zoals onderwijs of zorg, bij aan de totstandkoming van deze ideale leefomgeving. Daarin dient architectuur dus als een ondersteunend en functioneel middel. Naast deze dienende functie, is antroposofische architectuur ook een doel in architectuur op zich. Antroposofische architectuur is namelijk een aanzet voor een architectuurbeweging die uiteindelijk leidt tot een ideale architectuur waar de antroposofische architectuur naar streeft. Dit is een architectuur die hoger is dan de mens zelf, waarin een contact wordt gelegd tussen de bezoeker en de spirituele wereld. In een gebouw komt dit contact tot stand doordat een gebouw als een strottenhoofd van het hogere functioneert. Het is volgens Steiner dus letterlijk een medium dat de bezoeker via zijn uiterlijke vormen en de zintuiglijke ervaring daarvan in contact kan brengen met het hogere.⁵⁷ Architectuur is zo dus niet alleen een onderdeel van een ideale leefomgeving die de mens en het spirituele verenigt, maar ook een medium dat het contact met de spirituele wereld kan faciliteren.

Antroposofische architectuur kan echter nooit tot uiting komen in de vorm, want de vormelijke architectuur die de antroposofie voor ogen heeft is onhaalbaar. Architectuur kan wel antroposofisch zijn als tijdens het bouwen wordt gestreefd om deze vorm te bereiken. Antroposofische architectuur kan dus niet bestaan in haar vorm, maar wel in haar essentie. Een andere reden dat antroposofische architectuur niet in een eigen architecturale vorm kan bestaan, is dat de essentie van antroposofische architectuur ook in andere architectuurstijlen toegepast kan worden. Steiner gaf hier een aanzet toe met zijn antroposofische architectuur. Wanneer met de antroposofische architectuur deze ideale architectuur van de toekomst niet bereikt kon worden, iets waar Steiner ook van uitging, dan zou het een inspiratie moeten zijn voor andere architectuurstijlen die deze ontwikkeling zouden moeten voorzetten. De essentie van waaruit Steiner zijn eigen architectuur vormgeeft is daarom een essentie die universeel is en niet uitsluitend bij de antroposofische architectuur hoort. Het is een essentie die volgens Steiner voor elke architectuur moet gelden. Bovendien zegt die essentie meer over architectuur in het algemeen dan de antroposofische gebouwen alleen. Die zijn namelijk een individuele uiting van deze essentie. Die verschillende uitingen zijn niet te duiden op basis van hun vormelijke kenmerken, omdat die telkens een individuele uitwerking zijn van een leerproces dat samengaat met het realiseren van gebouwen. Het feit dat ieder antroposofisch gebouw verschilt van het vorige is niet alleen een gevolg, maar ook een voorwaarde voor de architectuur om antroposofisch te kunnen zijn. Bovendien is deze essentie niet uitsluitend

⁵⁶ Korte. (2010) P. 5-10.

⁵⁷ Steiner. (2003) P. 18-20.

kenmerkend voor de antroposofische architectuur, omdat andere architectuurstromingen deze ook kunnen toepassen.⁵⁸

3.2. Hoe verhoudt de antroposofische architectuur zich tot bestaande theorieën over architectuur?

Zoals uit het eerste hoofdstuk is gebleken, zet de moderne architectuurtheorie zich af tegen de traditionele opvatting dat architectuur een verzameling van vormen is die onderzocht kunnen worden op basis van een vormanalyse. Hoewel vormelijke kenmerken van architectuur tevens de basis van onderzoek zijn voor de moderne architectuurtheorie, stelt deze architectuurtheorie dat vormelijke kenmerken moeten worden gezien als uitingen waarmee de essentie van de architectuur, ofwel de filosofie over architectuur die de basis is van het bouwen, kan worden onderzocht. Met deze theorie worden vormen onderzocht op basis van wat ze betekenen en wat ze middels hun uiterlijk vertellen over hun totstandkoming.

Beide theorieën onderzoeken op een manier die uiteindelijk leidt tot een definiëring van architectuur volgens vormanalyse. Hiervoor moeten bepaalde vormen als een constante worden genomen om het onderzoek op te kunnen baseren. Door de antroposofische architectuurtheorie te plaatsen naast de architectuurtheorieën die op vorm zijn gebaseerd, zal ik onderzoeken of antroposofische architectuur ook op basis van vormanalyse onderzocht kan worden. Hiermee zal ik onderzoeken of de antroposofische architectuurtheorie te complex is om op basis van een vormelijk onderzoek de essentie of de betekenis van de architectuur te kunnen achterhalen. Daarbij beschouw ik het concept van een constante als een manier van onderzoek doen, waarbij er vanuit wordt gegaan dat de essentie van architectuur begrepen kan worden door het zoeken naar reeds geformuleerde kenmerken die kunnen worden herleid in de vorm van een gebouw.

Als ik dit concept van een constante door een onderzoek naar vorm toepas op antroposofische architectuur, blijkt dat onmogelijk, omdat vormelijke aspecten van antroposofische architectuur niets zeggen over de filosofische achtergrond, essentie of basis van de architectuur, aangezien antroposofische architectuur zich kenmerkt door een uiteenlopende vormgeving van gebouwen en tevens haar bestaan dankt aan een continue verandering van uiterlijke vormgeving.⁵⁹ Met een constante bedoel ik dan een principe dat geldt voor alle antroposofische architectuur. Het is dus een kenmerk op filosofisch niveau dat door alle gebouwen wordt gedeeld. Het concept van een constante, zoals een gereedschap als een basisprincipe toegepast kan worden, kan wel aantonen of antroposofische architectuur tot stand komt volgens bepaalde principes en daarom toch onderzocht kan worden met de twee andere architectuurtheorieën. Ondanks de aard van de antroposofische architectuur, die is gebaseerd op ontwikkeling en discontinuïteit en daar ook zijn bestaan aan dankt, is de filosofische basis van de antroposofische architectuur wellicht wel een constante te noemen.

Gebaseerd op mijn uitleg over wat de filosofische basis is van de antroposofische architectuur, onderscheid ik drie constanten in de antroposofische architectuur. Deze constanten, namelijk de filosofische basis, het dynamische karakter van het bouwproces en de aanzet tot een architectuur van de toekomst, omvatten Steiners architectuurfilosofie, omdat ze respectievelijk zijn toe te schrijven aan de filosofische basis van antroposofische architectuur, de vorm die dit idee in architectuur moet aannemen en het doel van die architectuur. Een eerste constante in de antroposofische architectuur is Steiners filosofie over de functie van

⁵⁸ Zander. (2007) P. 1176-1177.

⁵⁹ Gray. (2011) P. 54.

architectuur. Zijn architectuurfilosofie bepaalt welke rol architectuur inneemt binnen de antroposofie en waar antroposofische architectuur in zichzelf toe dient. Steiners architectuurfilosofie gaat daarom over antroposofische architectuur als onderdeel van de antroposofie in het algemeen, waarbij wordt gezocht naar een leefomgeving, waar architectuur een onderdeel van is, die contact tussen de mens en het spirituele bevordert, maar ook over ieder individueel antroposofisch gebouw dat als kunstvorm bij kan dragen aan een betere wereld door de bezoeker in contact te brengen met het hogere. De filosofische benadering van architectuur, zoals Steiner die formuleerde in zijn lezingen waarin hij de functie van architectuur uitlegt, functioneert dus als een constante binnen de antroposofische architectuur.

De verandering als voorwaarde voor het bouwen is een tweede constante die geldig is voor alle antroposofische architectuur. Continuïteit in het toewerken naar een ideale architectuur, wat de filosofische basis is van antroposofische architectuur, behoeft een discontinuïteit in de vormgeving van architectuur. Zonder discontinuïteit is een continue vooruitgang niet mogelijk, omdat de kennis van waaruit wordt gebouwd steeds aan herziening en vernieuwing toe is. Omdat een gebouw nooit de ideale vorm bereikt, impliceert dit dat er altijd nog bijgeleerd kan worden, waardoor er altijd kennis kan worden opgedaan van de fouten en kwaliteiten van een gebouw.⁶⁰ Alleen dan kan de kennis verbeterd worden en kan elk gebouw een volgende stap zijn in de ontwikkeling naar een ideale architectuur. Daarnaast is continuïteit in vorm onmogelijk vanwege het principe van metamorfose, omdat organismen in de natuur altijd uniek zijn en samen nieuwe vormen van organismen mogelijk maken. Hoewel het principe van discontinuïteit in elk gebouw een andere uitwerking vindt, is het wel het basisprincipe voor de bouw van ieder antroposofisch gebouw (afb.V, VI).⁶¹ Daarom is dit een constante binnen de antroposofische architectuur.⁶²

De derde constante is dat antroposofische architectuur in het algemeen door Steiner wordt beschouwd als een aanzet tot een ontwikkeling die in alle architectuur van de toekomst voortgezet moet worden om uiteindelijk tot een ideale architectuur te komen, of om in ieder geval naar deze architectuur toe te werken. Steiner beschouwt zijn architectuur dus als een principe dat in alle architectuur moet gelden, ongeacht welke vorm dat principe aanneemt. Hij zegt immers dat andere architectuurstromingen dit principe moeten overnemen wanneer de antroposofische architectuur er niet in is geslaagd om de ideale architectuur te bereiken. Steiners filosofie over architectuur is dus een constante voor de architectuur in het algemeen, omdat hij een filosofie formuleert over wat architectuur moet zijn. Deze constante geldt dan niet alleen voor de antroposofische architectuur, maar voor alle architectuur die uit moet gaan van deze filosofie.

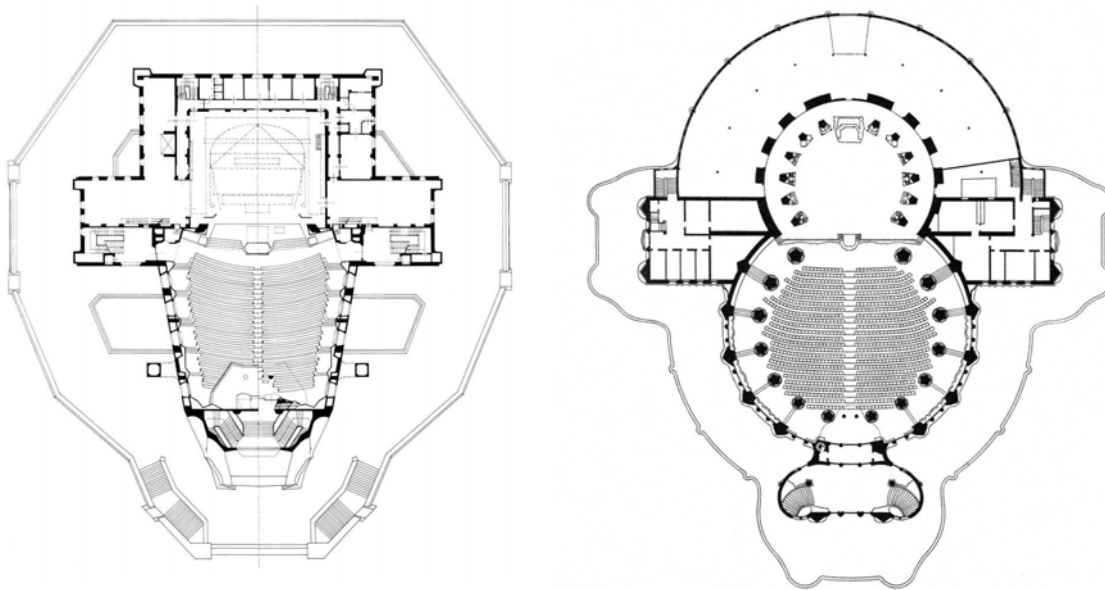
⁶⁰ Gray. (2011) P. 57.

⁶¹ Cusack. (2012) P. 80-82.

Kugler, Baur. (2007) P. 83.

Steiner. (2003) P. 129-132.

⁶² Gray. (2011) P. 55-56.

Afbeelding V: Grondplan van het tweede Goetheanum. Aan het grondplan is te zien hoe het Goetheanum als een organisme is vormgegeven. Er is een symmetrische deellijn, ofwel een centrum, van waaruit de rest van het gebouw is vormgegeven. Alle ruimten zijn een uitbreiding die als het ware vanuit het centrum groeien en niet als aparte onderdelen bestaan. Steiner ontwierp dan ook elke ruimte als een onmisbaar onderdeel van het geheel, zoals een neus alleen in relatie tot bijvoorbeeld een mond en ogen een gezicht wordt.⁶³

Afbeelding VI: Grondplan van het eerste Goetheanum. Waar het tweede Goetheanum op een meer lineaire wijze als organisme naar buiten groeit vanuit het centrum dat de symmetrie is, daar is het eerste Goetheanum een duidelijker voorbeeld van verschillende onderdelen van een organisme die met elkaar in verbinding staan en in relatie tot elkaar een functie binnen dit geheel vervullen, zoals een neus in een gezicht.

3.3. Is er een lacune in het onderzoeksveld van architectuur of moet het concept van stijl worden herzien?

Een vergelijking van de moderne en traditionele architectuurtheorie en Steiners architectuuropvatting over antroposofische architectuur, laat zien dat de antroposofische architectuur niet onderzocht kan worden op basis van deze theorieën, omdat een vormelijke analyse niet tot de essentie van de antroposofische architectuur kan leiden. Wel kan het uitgangspunt van de theorieën, namelijk een analyse op basis van constanten, ook worden toegepast op de antroposofische architectuur. Hoewel de vormgeving per antroposofisch gebouw verschilt, is de architectuurfilosofie (over de functie van architectuur, over de totstandkoming van architectuur en over hoe de ideale architectuur moet zijn) die eraan ten grondslag ligt, wel voor ieder gebouw geldend. Vanuit die beschouwing kun je je afvragen wat dit zegt over antroposofische architectuur als architectuurstijl, bestaande theorieën over architectuur en het onderzoeksveld naar architectuur. Mijn analyse laat namelijk zien dat deze niet met elkaar stroken, omdat antroposofie een architectuur lijkt te zijn die niet past binnen de bestaande opvattingen over architectuur. Die opvatting gaat er namelijk van uit dat de essentie van architectuur onderzocht kan worden via vormelijke analyse.

Als bestaande architectuurtheorieën niet zijn toe te passen op de antroposofische architectuur betekent dit dat er een lacune bestaat in het onderzoeksveld naar architectuur. Hieruit volgt dat een nieuwe theorie zou moeten onderzoeken hoe een gebouw als individueel object een

⁶³ Steiner. (2003) P. 45-64.

totstandkoming is van haar filosofische achtergrond. Antroposofische architectuur laat namelijk zien dat een architectuurfilosofie wel een constante kan zijn, maar dat de vormelijke uiting hiervan geen duiding kan geven over deze constante. De vorm geeft dus geen inzicht in de architectuurfilosofie, ondanks het feit dat deze de vorm wel bepaalt. Het is echter discutabel of een nieuwe theorie die uitgaat van de filosofische basis van architectuur ook recht kan doen aan de essentie van de antroposofische architectuur. Door het leren van bestaande architectuur wordt het kennisveld over wat ideale architectuur is namelijk steeds uitgebreid, waardoor de invulling van de architectuurfilosofie steeds verandert, omdat het beeld van de ideale architectuur waar de antroposofische architectuurfilosofie van uitgaat verandert.

Wel betekent dit wellicht dat het concept van architectuurtheorie, namelijk het zoeken naar constanten in architectuur om die architectuur te kunnen duiden, herzien moet worden. Constanten binnen architectuur kunnen namelijk wel ontdekt worden, maar omdat zij altijd in relatie staan tot elkaar en andere factoren, kunnen zij geen uitsluitel geven over de essentie en het begrip van een architectuur, waar antroposofische architectuur een duidelijk voorbeeld van is. Bovendien laat Steiner met zijn opvatting over de antroposofische architectuur zien dat die niet alleen geldt voor antroposofische architectuur. Hij beschouwt zijn architectuur als een aanzet tot een ontwikkeling die in alle architectuur tot uiting moet worden gebracht en moet worden voortgezet. Daarom rest de vraag of Steiner de antroposofische architectuur als een stijl opvat, of dat het een naamgeving is voor een filosofie over architectuur waar hij in de antroposofische architectuur een eerste aanzet toe gaf. Steiner hoopt namelijk dat ooit in de cultuur van de mensheid tot uiting komt wat hij met zijn architectuur bedoelde. Met die stelling gaat Steiner er impliciet vanuit dat de antroposofische architectuur een eind heeft, wat erop doet lijken dat Steiner zijn architectuur wel als een afgebakend geheel ziet. De ontwikkeling naar het einddoel van een ideale architectuur, waarvan Steiner wist dat het er was, maar niet wist hoe het eruit zou zien, heeft dan wellicht de architectuurfilosofie van Steiner ingehaald, doordat de opgedane kennis alle onzekerheid van de antroposofische architectuur heeft weggenomen. Antroposofische architectuur is dan een fluïde concept, waar binnen het huidige architectuurparadigma geen theorie voor bestaat.

Conclusie

Als onderdeel van zijn antroposofische filosofie, ontwikkelde Steiner een architectuurfilosofie die zou bijdragen aan een wereld waarin de mens en het spirituele zouden worden verenigd. Architectuur was een onmisbaar onderdeel dat hieraan bij zou dragen, net als bijvoorbeeld educatie en landbouw. Architectuur functioneert daarom als een onderdeel van een groter geheel, maar architectuur bezat volgens Steiner tevens de mogelijkheid om in zichzelf ook een contact tussen de mens en het hogere of spirituele tot stand te brengen. Doordat een bezoeker met zijn zintuigen de vormen van een gebouw aftast, komt hij namelijk in contact met het hogere, omdat hij door de beleving van de vormen het bovenzintuiglijke ervaart. Omdat architectuur deze kwaliteit in zich draagt, moet er daarom altijd naar worden gestreefd om een gebouw te ontwikkelen dat dit contact met het hogere zo goed mogelijk tot stand brengt. De architectuur die hierin het best zou slagen, was volgens Steiner onbereikbaar, omdat het spirituele groter is dan de mens. Spirituele krachten zijn immers dat wat het contact met het hogere mogelijk maakt. Omdat de ideale architectuur onbereikbaar is, betekent dit dat architectuur altijd kan verbeteren, waardoor ieder gebouw een plek inneemt binnen een lineaire ontwikkeling. Dit betekent dat de vorm van een gebouw altijd aan ontwikkeling onderhevig is, omdat de kennis van waaruit een gebouw wordt ontworpen altijd verandert door onderzoek naar fouten en kwaliteiten van bestaande gebouwen. Om die reden kunnen vormelijke kenmerken van antroposofische architectuur nooit kennis geven over de essentie of de filosofie van waaruit die vormen tot stand zijn gekomen.

Vanwege de discontinuïteit in vorm, kan antroposofische architectuur nooit onderzocht worden aan de hand van twee gevestigde architectuurtheorieën, namelijk de moderne en de traditionele architectuurtheorie. Zij gaan beide uit van een onderzoek op basis van vormanalyse, waarmee zij vorm als een constante beschouwen waarop zij hun onderzoek baseren. Hoewel vorm in antroposofische architectuur niet als constante kan functioneren, is tevens de architectuurfilosofie die hieraan ten grondslag ligt, geen constante te noemen. De architectuurfilosofie is namelijk gebaseerd op een ideale architectuur, die door de antroposofische gebouwen zelf steeds een andere invulling krijgt. Bovendien is die ideale architectuur niet uitsluitend een vorm van antroposofische architectuur, omdat Steiner met zijn architectuurfilosofie een aanzet wil geven tot een ontwikkeling in de architectuur van de toekomst waarin naar deze ideale vorm wordt gestreefd.⁶⁴ De filosofische basisprincipes die aan de antroposofische architectuur ten grondslag liggen kunnen als een constante worden beschouwd, hoewel ook deze constanten de voorwaarde tot ontwikkeling en verandering in zich dragen. Daarom is een architectuuronderzoek naar de antroposofische architectuur op basis van andere constanten dan vormelijke kenmerken ook niet mogelijk.

Om antroposofische architectuur als stijl te hanteren, waarin alle antroposofische gebouwen tot de antroposofische architectuur worden gerekend, kan hierbij alleen recht worden gedaan aan de essentie van deze architectuur door die te bestuderen door de filosofische basis en de fysieke vorm van een gebouw als factoren te beschouwen die alleen kunnen bestaan door hun relatie tot elkaar. Onderzoek op basis van enkel de vorm of de filosofie doet daarom geen recht aan de antroposofische architectuur, omdat de betekenis van de een niet achterhaald kan worden zonder inachtneming en begrip van de ander. Dit betekent dat antroposofische architectuur een unieke architectuur is die zijn bestaan dankt aan de relatie tussen de filosofische basis en de fysieke architectuur. Zodoende ligt de essentie van deze architectuur

⁶⁴ Steiner. (2003) P. 19.

daarom niet in de filosofie of de fysieke architectuur, maar in de wisselwerking tussen deze twee factoren die antroposofische architectuur antroposofisch maakt.

Discussie

Omdat is gebleken dat de antroposofische architectuur geen vastomlijnde architectuurstijl is, maar zich kenmerkt door haar discontinue karakter, betekent dit dat deze stijl altijd in ontwikkeling is. Daarnaast zag Steiner de antroposofische architectuur ook als een aanzet tot een ontwikkeling in de architectuur in het algemeen. Om die reden is het relevant om vanuit deze beschouwing te onderzoeken hoe die ontwikkeling na de tijd van Steiner is voortgezet in niet-antroposofische architectuur. Als hierin wordt ontdekt dat de architectuurfilosofie waarmee Steiner zijn gebouwen ontwierp is voortgezet, dan zal het doel van Steiners architectuur, namelijk het aanzet geven tot een architectuur van de toekomst en het uitdrukking geven aan zijn architectuurfilosofie, tot uiting zijn gekomen. Pas wanneer dit zo blijkt te zijn, kan aangetoond worden of de antroposofische architectuur ooit verwezenlijkt is en bestaan heeft, aangezien dit in zijn eigen fysieke architectuur onmogelijk blijkt te zijn.

Bibliografie

Primaire bronnen

Steiner, R. (2003) *Vorm en beweging*. Reedijk, L. (vert.) Zeist: Uitgeverij Christoffor.

Steiner, R. (2001) *Kunst en cultuurvernieuwing*. Giel- de Looff, P. (vert.) Zeist: Uitgeverij Christoffor.

Steiner, R. (1982) *Architectur, Plastik und Malerei des Ersten Goetheanum*. Dornach: Rudolf Steiner Verlag.

Steiner, R. (1980) *Rudolf Steiner over kunst*. Muijres, B. (vert.) Zeist: Uitgeverij Vrij Geestesleven.

Secundaire bronnen

Bax, M.T. (1992) *Organic Architecture: Exhibition 1992-1993*. Amsterdam: Iona Stichting.

Boger, W. (2010) *Metamorphosen des Bauens in Architektur und Gesellschaft*. Von Esebeck, C. (ed.) Stuttgart: Engel & Co.

Cusack, C.M. (2012) ‘“And the building becomes man”: Meaning and aesthetics in Rodulf Steiner’s Goetheanum’, in: *Handbook of New Religions and Cultural Production*. Cusack, C., Norman, A. (eds.) Leiden: Brill.

Frampton, K. (2011) *Moderne architectuur. Een kritische geschiedenis*. Beks, K., Hoeks, H. (eds.) Nijmegen: SUN.

Gray, F. (2008) ‘The Synthesis of Empathy, Abstraction and Nature in the Work of Kandinsky, Steiner and Mendelsohn’, in: *Proceedings of the XXVth International Conference of the Society of Architectural Historians*. Geelong: SAHANZ.

Gray, F. (2010) ‘Rudolf Steiner, Occult Crank or Architectural Mastermind?’, in: *Architectural Theory Review*. Vol. 15, Nr. 1. London: Taylor and Francis.

Gray, F. (2011) ‘Between theory and practice: Rudolf Steiner as philosopher and architect’, in: *Proceedings of the 2011 International Conference of the Association of Architecture Schools of Australasia*. Geelong: SAHANZ.

Korte, A. (2010) *Helende omgeving*. Zonnehuizen: Centrum voor Kennis en – Expertiseontwikkeling.

Kries, M., Von Vegesack, A. (2010) *Alchemy of the Everyday*. Tentoonstellingscatalogus. Weil am Rhein: Vitra Design Museum.

Kugler, W., Baur, S. (2007) *Rudolf Steiner in Kunst und Architektur*. Keulen: DuMont Verlag.

Leatherbarrow, D. (2014) 'Sharing sense: or, how ethics might be the subject matter of architectural aesthetics', in: *The Journal of the International Society for the Philosophy of Architecture*. Vol. 1, No. 1. Verenigde Staten: Oklahoma State University.

Mallgrave, H.F., Ikonomidou, E. (1994) *Empathy, Form and Space. Problems in German Aesthetics, 1873-1893*. Mallgrave, H.F., Ikonomidou, E. (vert.) Santa Monica: Getty Center for the History of Art and the Humanities.

Šuvaković, M. (2012) 'Architecture and philosophy. Relations, potentialities and critical points', in: *Serbian Architectural Journal*. Belgrado: Serbian Architecture Journal.

Wallace, J. (2011) *Beginning Modernism*. Manchester/New York: Manchester University Press.

Wilkinson, R. (2001) *Rudolf Steiner. An Introduction to his Spiritual World-view, Anthroposophy*. Sussex: Temple Lodge.

Witzenmann, H. (1980) *Die Philosophie der Freiheit als Grundlage künstlerischen Schaffens*. Dornach: Gideon Spicker Verlag.

Zander, H. (2007) *Anthroposophie in Deutschland*. Band I. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Zander, H. (2007) *Anthroposophie in Deutschland*. Band II. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Zumdick, W. (1995) *Über das denken bei Joseph Beuys und Rudolf Steiner*. Basel: Wiese Verlag.

Bijlage - Afbeeldingen

Afbeelding I

Rudolf Steiner. Het tweede Goetheanum. Dornach, Zwitserland (1928). Foto: Ella Kuijpers. (2009)

Afbeelding II

Rudolf Steiner. Het eerste Goetheanum. Dornach, Zwitserland (1922). Foto: Otto Rietmann. (1922)

Afbeelding III

Rudolf Steiner. Het tweede Goetheanum. Dornach, Zwitserland (1928). Foto: Wikipedia Commons. (2008) http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Goetheanum_Dornach2.jpg#file

Afbeelding IV

Rudolf Steiner. Het tweede Goetheanum. Dornach, Zwitserland (1928). Foto: Ella Kuijpers. (2009)

Afbeelding V

Rudolf Steiner. Het eerste Goetheanum. Dornach, Zwitserland (1922). Foto: Photo-Archiv am Goetheanum.

Afbeelding VI

Rudolf Steiner. Het tweede Goetheanum. Dornach, Zwitserland (1928). Foto: Photo-Archiv am Goetheanum.